

Mrtvé zóny představivosti

Esej o strukturální stupiditě

Dovolte mi začít příběhem o byrokracii.

Má matka prodělala v roce 2006 několik záchvatů mrtvice a bylo jasné, že zanedlouho nebude schopná se o sebe doma postarat. Její zdravotní pojištění nepokrývalo domácí asistenci, a tak nás spousta sociálních pracovníků odkázala na Medicaid. Aby měl člověk nárok na Medicaid, nesmí jeho majetek přesahovat hodnotu šesti tisíc dolarů. Zvládli jsme přesunout matčiny úspory – řekl bych, že to byl technicky vzato podvod, i když je to zvláštní podvod, když vláda zaměstnává tisíce sociálních pracovníků, kteří vypadají, že mají na práci především to, aby lidem vysvětlovali, jak přesně tenhle podvod provádět. Ale krátce nato matka prodělala další, velmi vážnou mrtvici, a ocitla se na dlouhodobé rehabilitaci v pečovatelském domě. Bylo jasné, že teď už se bez domácí asistence neobejde, ale nastal zádrhel: důchod jí chodil přímo na účet a nebyla dost dobře schopná se podepsat. Sice už jsem vyplnil ne-skutečnou hromadu papírů pro Medicaid, takže jsem pro ni mohl požádat o asistenci, ale než bych stačil získat soudně přístup k jejímu účtu a mohl začít z důchodu platit její

nájem, shromáždila by se jí na kontě částka, která by ji diskvalifikovala.

Takže jsem se vypravil do banky, vyzvedl potřebné formuláře a odnesl je do pečovatelského domu. Bylo nutné nechat ty papíry notářsky ověřit. Sestra mě informovala, že v pečovatelském domě je notář, ale musím se k němu objednat. Zvedla telefon a spojila mě s někým, kdo mě přepojil na notářku. Ta mi jen oznámila, že napřed musím mít zmocnění od vedoucího sociální péče, a zavěsila. Zjistil jsem si jméno dotyčného a kde ho najdu, sjel jsem výtahem dolů a došel do jeho kanceláře, abych zjistil, že to byl vlastně ten člověk, který mě přepojoval na notářku. Zvedl telefon a oznámil do něj: „Marjorie, toho pána jsem ti přepojoval já, je z tebe celý vedle a já taky,“ mlčky udělal rukou omluvné gesto a dohodl mi jednání s notářkou na příští týden.

Příští týden se notářka dostavila ve sjednaný čas, doprovodila mě do poschodí, prohlédla si, jestli jsem správně vyplnil svou stranu formuláře (což mi opakovaně kladli na srdce), a pak v přítomnosti mé matky začala vyplňovat část určenou jí. Trochu mě zmátlo, že nechtěla od mé matky nic podepsat, jen ode mě, ale říkal jsem si, že přece ví, co dělá. Následující den jsem dokument odnesl do banky. Žena u přepážky ho přejela pohledem, zeptala se, proč to moje matka nepodepsala, a ukázala ho svému vedoucímu. Ten mi řekl, ať si to zase vezmu a vyplním to pořádně. Takže ta notářka ve skutečnosti asi nevěděla, co dělá. Vyfasoval jsem novou sadu formulářů, pečlivě u všech vyplnil svou část a domluvil si novou schůzku u notářky. Ve sjednaný den se notářka dostavila, udělala pár nepřípadných poznámek na to, jak to banky dělají složité a každá má vlastní, zcela odlišné formuláře, a odešli jsme do poschodí. Podepsal jsem

papíry, matka podepsala papíry – dělalo jí to potíže, už se stěžila napřímila na posteli. Den nato jsem byl opět v bance. Jiná žena u jiné přepážky prohlédla formuláře a zeptala se mě, proč jsem se podepsal na řádce, kde jsem měl uvést své jméno hůlkovým písmem, a naopak.

„To že jsem udělal? No, vyplnil jsem to přesně tak, jak mi to řekla notářka.“

„Ale tady máte přece jasně napsáno ‚podpis‘.“

„No, to máte pravdu. Tak to mi to řekla špatně. Už zase. No... ale všechny údaje tam přece máte, ne? Jen jsou tyhle dvě věci přehozené. Je to vážně takový problém? Víte, jsem v poněkud naléhavé situaci a rád bych se už obešel bez dalšího jednání s notářkou.“

„My bychom ale správně vůbec neměli tenhle formulář přijmout, pokud tu nejsou podepisující přítomni osobně.“

„Má matka je ale po mrtvici. Je upoutaná na lůžko. Proto přece tuhle plnou moc zástupce potřebuju.“

Řekla, že se poradí s vedoucím. Vrátila se za deset minut a vedoucí se postavil opodál, aby všechno slyšel. Oznamila mi, že banka nemůže přijmout nesprávně vyplněné formuláře, a navíc, i kdyby byly vyplněné správně, potřeboval bych dopis ošetřujícího lékaře dokládající, že je matka v psychickém stavu umožňujícím podepsání takového dokumentu.

Poukázal jsem na to, že mi o nějakém dopise lékaře předtím nikdo neřekl ani slovo.

„Cože?“ vmísil se mezi nás náhle vedoucí. „Kdo vám dal tyhle formuláře a neřekl vám o tom dopise?“

Viníkem byla jedna osoba, která měla na rozdíl od jiných zaměstnanců banky pro mou situaci trochu pochopení, a tak jsem se vyhnul odpovědi.⁴⁰ Místo toho jsem poukázal na skutečnost, že ve vkladní knížce stojí jasně „ve

prospěch Davida Graebera“. Samozřejmě mi na to řekl, že by to hrálo roli jen v případě, kdy by matka byla mrtvá.

Nakonec se celý ten problém přesunul do čistě akademické roviny, protože má matka o několik týdnů později skutečně zemřela.

Tehdy to pro mě byl krajně nepříjemný zážitek. Předtím jsem vedl bohémský studentský život, a byl jsem tedy od podobných situací do značné míry izolován. Začal jsem po svých známých vyzvídat, jestli takhle vypadá obyčejný život většiny lidí. Skutečně tráví celé dny tím, že pobíhají po úradech jako idioti? Bojují se situacemi, které je staví do pozice, kdy se člověk skutečně chová jako idiot? A většina lidí mi na to říkala, že takhle to bohužel asi opravdu v životě chodí. Ta notářka byla očividně neobvykle nekompetentní, ale zanedlouho mě čekala další zkušenost. Musel jsem měsíc dávat do pořádku nedozírné následky toho, že nějaký anonymní úředník na newyorském dopravním inspektorátu zapsal mé křestní jméno jako „Daid“ a ve firmě Verizon mi zase zkomolili příjmení na „Grueber“. Veřejná i soukromá byrokracie se z nějakých historických důvodů organizuje způsobem, který zaručuje, že značná část úředníků není schopná provádět úkoly, které mají na starosti. Když jsem řekl, že byrokracii lze označit za utopickou formu organizace, měl jsem na mysli právě tento aspekt. Koneckonců, o utopistech se vždycky říká, že trpí naivní vírou v dokonalost lidské podstaty a odmítají brát lidi takové, jací doopravdy jsou. A také se o nich říká, že je tato předpojatost zavádí ke stanovování neuskutečnitelných ideálních cílů a pak kladou lidem za vinu, že jim nejsou schopni dostát.⁴¹ No a všechny byrokracie dělají totéž: kladou požadavky, o kterých tvrdí, že jsou přiměřené a rozumné, a když pak zjistí, že rozumné nejsou, protože

se vždycky najde spousta lidí, kteří nedokážou dělat to, co se po nich chce, dojdou k závěru, že problém nespočívá v požadavcích, ale v lidské nedokonalosti jedinců, kteří se s nimi nedokážou vypořádat.

Když to vezmu čistě osobně, asi mi ze všeho nejvíc vadilo to, že jsem si při vyřizování těch papírů taky vlastně připadal jako idiot. Jak jsem mohl přehlédnout, že píšu tiskacím své jméno do kolonky označené „podpis“? Vždyť jsem to měl pod nosem! Myslím si o sobě, že snad za normálních okolností nejsem tak pitomý. Vždyť jsem založil svou kariéru na schopnosti přesvědčovat druhé o tom, jak jsem chytrý. Teď jsem ale vyváděl hlouposti, a nebylo to z nepozornosti, naopak, věnoval jsem té záležitosti spoustu duševní a emoční energie. Pak mi ale došlo, že problém netkví ve vynaložené energii, nýbrž ve skutečnosti, že většina této energie padla na snahu chápat lidi, kteří v daném okamžiku měli nade mnou zřejmě nějakou byrokratickou moc, a na úsilí ovlivnit je. Přitom všechno, co bylo doopravdy potřeba, bylo správné přeložení jednoho nebo dvou latinských výrazů a náležité vykonání jistých zcela mechanických úkonů. Ale protože jsem věnoval příliš mnoho energie snaze nedávat té notářce moc najevo, jak je neschopná, a vymyšlení, jak bych si mohl získat všechny ty bankovní úředníky, ani jsem nevnímal, co po mně chtějí za pitomosti. Zvolil jsem zřejmě nevhodnou strategii, protože jestli měl někdo dostatečnou moc na to, aby obešel pravidla, nebyl to patrně nikdo z těch, s nimiž jsem jednal. A pokud jsem se setkal s někým natolik mocným, vždycky to dopadlo tak, že mi přímo nebo nepřímo dal najevo, že pokud si budu nějak stěžovat, třeba i na nějakou čistě strukturální absurditu, jediným výsledkem bude, že způsobím nepříjemnosti nějakému níže postavenému úředníkovi.

Jako antropologovi mi to všechno bylo jistým způsobem povědomé. My antropologové s oblibou zkoumáme obřady související s narozením, svatbou, smrtí a podobné přechodové rituály. Velmi nás zajímají rituální gesta, která jsou sociálně efektivní – situace, kdy samotný akt toho, že je něco řečeno nebo učiněno, to ze společenského hlediska uskuteční. (Mám na mysli fráze jako „omlouvám se“, „vzdávám se“ či „prohlašuji vás mužem a ženou“.) My lidé jsme společenšší tvorové a narození nebo smrt nejsou nikdy jen čistě biologické události. Obvykle je to spousta práce, než se z novorozence stane osoba – někdo, kdo má jméno a sociální vztahy (k matce, k otci...), kdo má domov, ke komu mají ostatní lidé závazky, někdo, o kom se dá předpokládat, že i on bude mít jednoho dne závazky vůči nim. A většina této práce se děje prostřednictvím rituálů. Jak si antropologové všimli, tyto rituály se mohou velmi lišit formou i obsahem: patří mezi ně křty, biřmování, postřiziny, izolace, ohlášky, zhotovování rituálních parafernálií, kterými se obřadně mává ve vzduchu, pálí se a pak se pohřbí, nebo zaříkávání. Smrt je ještě složitější, protože všechny ty společenské vztahy, které člověk během života naváže, je zapotřebí postupně přerušit a přeuspořádat. Než je někdo doopravdy mrtev, může to trvat celé roky, během nichž je opakovaně pohřben, spálen, kosti jsou vyběleny a uspořádány, proběhnou slavnosti a obřady. Ve většině dnešních společností už třeba lidé tyto rituály neprovádí, hlavním rituálem se stalo všechno to papírování, jež sociálně efektivně funguje jako to, co vlastně uskutečňuje změnu. Například má matka si přála kremaci bez obřadu, nicméně když si vzpomínám na její pohřeb, vybavuji si především buclatého, dobrosrdečného úředníka, jak se mnou prochází čtrnáctistránkový dokument, který musel vyplnit kvůli

úmrtnímu listu. Vyplňoval ho kuličkovým perem trojmo přes kopírovací papír. „Kolik hodin denně trávíte těmhle formuláři?“ zeptal jsem se ho. Vzdychl, odpověděl: „Nic jiného nedělám,“ a výmluvně zvedl ruku, ovázanou kvůli syndromu karpálního tunelu. Musel to vyplňovat, protože bez těch papírů by ani má matka, ani žádný jiný člověk zpopelněný v jejich ústavu nebyl z právního hlediska – a tedy ani ze společenského hlediska – mrtev.

Takže jsem si začal říkat, proč neexistují etnografické tlustospisy popisující americké a britské přechodové rituály a v nich dlouhé kapitoly věnované formulářům a papírování?

Odpověď je nasnadě: papírování je nuda. Můžeme popisovat rituály související s ním, můžeme sledovat, jak o něm lidé mluví a jak na něj reagují. Ale pokud jde o papírování jako takové, zkrátka se o něm nedá moc zajímavého říci. Jak je formulář rozvržen? Jaké barevné schéma bylo použito? Proč jeho tvůrce požaduje tyto informace, a ne jiné? Proč ho zajímá místo narození, a ne kupříkladu místo, kde jste chodili na základní školu? Co je tak důležitého na podpisu? Ale i člověku s velkou fantazií to rychle dojde.

V této úvaze lze jít dále. Papírování *má* být nudné. A je pořád nudnější. Středověké smlouvy byly často krásné, samá kaligrafie a heraldické ozdoby. Něco z toho se zachovalo až do 19. století: mám rodný list svého dědečka, sepsaný ve Springfieldu ve státě Illinois v roce 1858, a je to pestrobarevný dokument s gotickými písmeny, kudrlinkami a cherubíny (a je celý sepsán německy). Naproti tomu rodný list mého otce, sepsaný v roce 1914 v Lawrence v Kansasu, je jednobarevný a zcela bez ozdob, jen řádky a kolonky, i když jsou vyplněné krásným ozdobným rukopisem. V mém rodném listu, vydaném roku 1961 v New

Yorku, už nenajdete ani to: je psaný na stroji a orazítovaný a není na něm nic originálního. Ale dnes používáme pro všemožné formuláře počítačová rozhraní, která jsou samozřejmě ještě mnohem nudnější. Jako kdyby se tvůrci těchto dokumentů snažili postupně je obrát o všechnu hloubku, o všechno, co by mohlo být třeba jen vzdáleně symbolické.

Určitě vás nepřekvapí, že tohle všechno je z pohledu antropologa učiněná hrůza. Antropology vábí husté oblasti. Interpretační nástroje, které máme k dispozici, nám slouží nejlépe při cestování složitými sítěmi plnými všemožných významů. Snažíme se chápat složitou symboliku rituálů, společenských dramát, poetických forem a příbuzenských vazeb. To, co mají všechny tyto věci společné, je, že jsou nekonečně složité a zároveň otevřené. Kdyby se někdo chtěl dobrat všech významů, motivů a asociací, které jsou napěchované v jediném rumunském žňovém obřadu, v jediném černokněžnickém procesu kmene Azandů, v jediné mexické rodinné sáze, mohl by tím snadno strávit celý život. A třeba i celou řadu životů, kdyby se chtěl zabývat taktéž vějířem vztahů s ostatními společenskými a symbolickými prvky, který by se před ním při takovém zkoumání nevyhnutelně otevřel. Naproti tomu papírování je vytvořené tak, aby bylo co nejjednodušší a uzavřené. Formuláře sice mohou být složité třeba až k nepochopitelnosti, ale je to jen nekonečné kupení velmi jednoduchých, avšak zdánlivě protichůdných prvků, podobně jako lze vytvořit bludiště nekonečným opakováním pouhých dvou nebo tří velmi jednoduchých geometrických motivů. A obdobně jako bludiště, ani formulář se neotevírá ničemu, co je vně. Proto nedává mnoho prostoru k interpretaci. Clifford Geertz se proslavil tím, že popsal „do hloubky“ kohoutí zápasy na

Bali. Pokusil se prokázat, že kdyby bylo možné vysvětlit vše, co se odehraje na jediném zápase, znamenalo by to porozumět celé společnosti na Bali: zápas obsahuje prvky lidské existence, společnosti, hierarchie, přírody, všechny podstatné lidské vášně a dilemata. Něco takového by prostě nebylo možné u žádosti o hypotéku bez ohledu na to, jak dlouhý formulář by to byl. A i kdyby se nakonec někdo vzdorovitě pustil do sepisování takové analýzy, jen aby dokázal, že to přece jen možné je, těžko si představit někoho, kdo by takovou práci četl.

Můžete namítnout, že velcí romanopisci přece sepsali hodně působivých děl o byrokracii. Jistě. Ale dokázali to tak, že uchopili samotnou rozvláčnost a prázdnotu byrokracie – nemluvě o její idiocii –, a vytvořili literární díla, která využívají tutéž formu bezduchého bludiště. A proto mají téměř všechna velká díla pojednávající o tomto tématu podobu tragikomedie. Ukázkovým příkladem je samozřejmě Kafkův *Proces* (a také *Zámek*), ale můžeme zde vyjmenovat celou řadu dalších knih, od v podstatě také kafkovského *Deníku nalezeného ve vaně* Stanisława Lema přes *Pracovníka paláce snů* Ismaila Kadareho a *Všetchna jména* Josého Saramaga až po spoustu románů prodchnutých duchem byrokracie, jako je tomu u většiny knih Itala Calvina a v podstatě v celém Borgesově díle. Mezi moderní mistrovské prózy tohoto žánru patří *Hlava XXII* Josepha Hellera, která si bere na mušku byrokracii v armádě, a jeho druhý román *Něco se stalo*, líčící byrokracii v korporacích, ale také nedokončený román Davida Fostera Wallace *Bledý král*, imaginativní meditace o povaze nudy panující na daňovém úřadu amerického Středozápadu. Je zajímavé, že všechny tyto knihy nejenže zdůrazňují směšnou nesmyslnost byrokratického

života, ale skoro vždy do ní přidávají přinejmenším podtón násilí. U některých autorů je to zjevnější než u jiných, například u Kafky a Hellera, ale skoro vždy se násilí zdá být schované hned pod povrchem. A navíc, moderní díla zabývající se explicitně násilím mají tendenci pojednávat také o byrokracii, protože k většině projevů extrémního násilí koneckonců dochází v byrokratickém prostředí, například ve vězení či v armádě. Pokud tomu náhodou tak není, stejně násilí takřka okamžitě obklopí byrokratické procedury, jako je tomu u zločinu.

Takže velcí spisovatelé vědí, jak pojmut prázdnotu: obejmou ji. Hledí do propasti tak dlouho, až začne propast hledět na ně. Naproti tomu vědci zkoumající sociální teorie se prázdnoty děsí – tedy alespoň pokud se dá soudit z jejich přístupu k byrokracii. Stupidita a násilí jsou přesně ty záležitosti, o kterých se v sociálních teoriích mluví nejméně.⁴²

Tento nedostatek kritických prací vám může při zběžném pohledu připadat zvláštní, protože by se zdálo, že akademikové mají ideální osobní pozici k tomu, aby mluvili o absurditách byrokratického života. Je tomu tak samozřejmě zčásti i proto, že také oni jsou byrokrati – a to ve stále větší míře. Chodí na schůze různých komisí, vyplňují hlášení, čtou a sepisují doporučení, konejší rozmary nadřízených – zkrátka, „administrativní povinnosti“ zabírají pořád větší část pracovní doby typického akademika. Ale akademikové jsou byrokrati z donucení. I když profesorům třeba ty takzvané administrativní povinnosti už zabírají většinu pracovní doby, pořád je vnímají jen jako nějaký přívažek, ne jako něco, k čemu jsou kvalifikováni, neberou to jako činnost, která by určovala, kým doopravdy jsou.⁴³ Oni jsou přece vědci, lidé zabývající se výzkumem, analýzou a interpretací věcí, i když se z nich postupně vlastně stávají

vědecké duše uvězněné v byrokratických tělech. Řeknete si možná, že akademickou reakcí by mělo být zkoumat, analyzovat a interpretovat právě tento fenomén: Čím to je, že všichni trávíme víc a víc času papírováním? K čemu to papírování vlastně je? Jaké se za ním skrývají společenské síly a vztahy? Ale z nějakého důvodu k tomuto zkoumání nedochází.⁴⁴

Podle mých zkušeností je to tak, že když se akademikové sejdou u výdejníku barelové vody (nebo u akademického ekvivalentu tohoto zařízení čili u kávovaru), málokdy se baví o své „skutečné“ práci. Místo toho většinu času stráví stížnostmi na administrativní povinnosti. Chvilku, kdy mohou bádát a přemýšlet o skutečně závažných věcech, mají stále méně, a nechtějí během nich myslet na administrativu.

Ale mám podezření, že se tu děje něco důležitějšího, něco, co souvisí se samotnou podstatou univerzit a s důvodem, proč vlastně existují.

Vezměme například významnou roli, kterou po druhé světové válce sehráli ve vývoji amerických sociálních věd dva evropští teoretikové – v padesátých a šedesátých letech německý sociolog Max Weber a po něm francouzský historik a sociální filozof Michel Foucault. Oba si vydobyli ve Spojených státech jistou intelektuální hegemonii, kterou ve své vlasti nikdy nezískali. Čím byli pro americkou akademickou půdu tak přitažliví? Jejich popularita nepochybně do velké míry pramenila z toho, že oba mohli snadno sehrát roli jakéhosi anti-Marxe. Jejich teorie tvrdily (obvykle hrubě zjednodušujícím způsobem), že moc není jednoduše či primárně nástrojem k ovládnutí výroby, nýbrž všeprostopupující, mnohvrstevný a nevyhnutelný rys každé lidské společnosti.